

EXODUS

Amsterdamse Cahiers
voor Exegese van de Bijbel en zijn Tradities

AMSTERDAMSE CAHIERS
VOOR EXEGESE VAN DE BIJBEL EN ZIJN TRADITIES

Cahier 33

EXODUS

onder redactie van

NICO RIEMERSMA

Redactiecommissie:

Marieke den Braber, Joep Dubbink, Piet van Midden
Nico Riemersma, Klaas Spronk, Willien van Wieringen

Amsterdam
2020

INHOUD

Woord vooraf	v
De literaire structuur van het boek Exodus: Een nieuw voorstel	1
Nico Riemersma	
Mozes als ‘mediator’: Een aspect van een groots bijbels personage	21
Joep Dubbink	
Bijbelvertalen met behulp van de computer: Exodus 3:1-15 als testcase	33
Adri van der Wal	
De godsnaam in Exodus 3:13-15: Over de betekenis en de vertaling van הוה	45
Eric Luijten en Willien van Wieringen	
De verharding van het hart van de farao: Een blik vanuit vogel- of kikvorsperspectief	55
Edgar Kellenberger	
Exodus 16: Vragen naar literaire reconstructie, compositie en theologie	63
Eep Talstra	
Een moeilijke motivering: Exegetische en theologische opmerkingen bij Exodus 20:5b-6 ...	75
Bob Becking	
Een אָנִי is nog geen slaaf: Enkele gedachten over Exodus 21:1-11 en het recht geen slaaf te zijn	85
Piet van Midden	
De Haggada voor Pesachavond en enkele van haar theologische statements	95
Leon Mock	
Beelden van Mozes	103
Klaas Spronk	
De rabbijnse uitleg van het boek Exodus in de Mechilta: Parabels als exegese	113
Lieve Teugels	
Een erudiete Zwollenaar verdiept zich in Exodus 1-15: Jan ter Pelkwijk (1769-1834)	123
Cees Houtman	
Abstracts	135
Personalía	141
Tekstregister	143

WOORD VOORAF

Jaarlijks staat als punt op de agenda van de redactievergadering: ‘Het volgende nummer van ACEBT: wat wordt het thema?’ We besloten dit keer aan te sluiten op het Oecumenisch Leesrooster dat vanaf de Veertigdagentijd tot en met Pinksteren 2020 uit het bijbelboek Exodus wil lezen. Daarmee maken we direct ook al de doelgroep duidelijk voor wie we schrijven: voor predikanten die in die periode voor deze alternatieve lezingencyclus kiezen. Maar we schrijven natuurlijk ook voor anderen, voor vakgenoten, maar ook voor elke bijbel-lezer die graag iets meer over dit bijbelboek wil weten. En dan zit u met dit boek goed. Dit boek bevat een keur aan artikelen, vanuit verschillend perspectief: joods en christelijk, en met gebruikmaking van verschillende exegetische methoden; diachronisch en synchronisch. Er is aandacht voor de bijbelse teksten zelf, maar ook voor de interpretatiegeschiedenis en de receptie van het boek Exodus.

Over *de literaire structuur van het boek Exodus* bestaat onder de onderzoekers bepaald geen overeenstemming. De reden daarvan is dat de onderzoekers hun criteria op grond waarvan ze het boek indelen, niet bekendmaken of slechts één criterium, en wel dat van de geografische aanduidingen in het boek, hanteren met voorbijgaan aan andere. *Nico Riemersma* gebruikt meer – vijf – criteria, in de hoop daarmee een voorstel voor de macrostructuur van het boek te hebben gedaan dat op instemming van anderen kan rekenen. Het voorstel leidt tot verrassende bijbels-theologische inzichten.

In zijn hoofdstuk *Mozes als ‘mediator’* noemt *Joep Dubbink* Mozes ‘een groots bijbels personage’. Dubbink is geboeid door de rol die Mozes speelt als intermediair tussen God en het volk Israël. Mozes kan zachtmoedig en bescheiden zijn, maar er zijn ook situaties waarin hij met lef en brutaliteit optreedt, zelfs ook tegenover JHWH. De auteur laat dat aan de hand van verschillende voorbeelden zien.

De Societas Hebraica Amstelodamensis (SHA) heeft in de afgelopen twintig jaar verschillende (idiolecte) vertalingen het licht laten zien: Hooglied (1998), Genesis (1999), Richteren (2001), Prediker (2008) en Jozua (2013). Op dit moment is men onder meer met het bijbelboek Exodus bezig. Een van de leden van deze vertaalgroep, *Adri van der Wal*, vertelt over de gang die ze volgen: er wordt begonnen met een basisvertaling, die is geproduceerd door de computer, daarmee gaat de vertaalgroep aan de slag. Hoe ze dat doen, leest u in het hoofdstuk *Bijbelvertalen met behulp van de computer*. Exodus 3:1-15 dient als testcase.

Een van de meest lastige problemen van het boek Exodus is de betekenis en vertaling van אֲנִי־הוֹי in 3:14. De systematisch theoloog *Eric Luijten* en de exegeet *Willien van Wieringen* buigen zich over dit probleem. In hun artikel *De godsnaam in Exodus 3:13-15* lopen ze verschillende vertalingen en opties langs om uiteindelijk uit te komen bij de vertaling van אֲנִי־הוֹי אֲשֶׁר אֲנִי met ‘ik ben wat ik ben’.

Een moeilijk te verteren punt uit Exodus voor veel lezers is het feit dat God het hart van de farao verhardt. Het thema speelt in Exodus 2:23-11:10. *Edgar Kellenberger* promoveerde in Basel op dit thema. Hij laat in zijn bijdrage *De verharding van het hart van de farao* zien dat het niet terecht is om altijd maar te spreken van ‘verharden’, want er komen in het boek ook allerlei andere woorden voor, zoals bijvoorbeeld het werkwoord ‘(ver)sterken’, dat een veel

positievere connotatie bevat. Hij laat ook zien hoe er in de geschiedenis met dit thema is omgegaan en hoe het is gebruikt.

Eep Talstra maakt aan de hand van *Exodus 16* zichtbaar hoe hij als exegeet werkt: hij doet in een tekst, zoals Exodus 16, waarnemingen, die vervolgens tot vragen leiden, vragen die processen van traditievorming zichtbaar maken. Historisch-kritisch onderzoek kan niet gemist worden. Maar Talstra laat het niet daarbij. Hij wil het ook hebben over de rolverdeling in de teksten (JHWH, Mozes en Aäron, en het volk) in debat met de rol van degenen buiten de tekst, de lezers. Hij ziet dat bijbels-theologische spoor als een voortzetting van zijn historisch-kritische analyse.

Voor lezers van het boek is er nog zo'n lastig punt. Dat betreft de motivering van het tweede gebod (Ex 20:5b-6), in de NBV als volgt vertaald: 'Voor de schuld van de ouders laat ik de kinderen boeten, en ook het derde en het vierde geslacht, wanneer ze mij haten.' *Een moeilijke motivering* noemt *Bob Becking* dat, omdat die dreigend wrekende God zo schuurt met zijn barmhartigheid, als ook omdat het idee van transgenerationale vergelding niet rijmt met onze individuele verantwoordelijkheid. Becking loopt alle problemen langs en vraagt om een theologische reflectie op de motivering.

Piet van Midden houdt zich in zijn artikel *Een עֶבֶד is nog geen slaaf* bezig met de vraag of een Hebreeuwse slaaf geen *contradictio in terminis* is. Hij doet dat aan de hand van het begin van het Bondsboek, te weten Exodus 21:1-11, waarin het gaat over de rechten van iemand die als עֶבֶד ('knecht') is gekocht (vv. 2-6) en over een dochter die als פְּדָוּתָא ('concubine') is verkocht (vv. 7-11).

Leon Mock vertelt over de gang van zaken op de seideravond waarop het vertellen van het exodusverhaal centraal staat. Hij begint met een stukje geschiedenis over de viering van Pesach en eindigt met de theologische boodschap van de Haggada. De titel van zijn bijdrage luidt: *De Haggada voor Pesachavond en enkele van haar theologische statements*.

Hoe zag Mozes eruit? Met die vraag opent *Klaas Spronk* zijn verhaal. De Bijbel mag daar dan weinig tot niets over zeggen, in de geschiedenis van de uitleg is voor deze vraag wel aandacht. Kunstenaars die Mozes willen verbeelden, kunnen niet om die vraag heen, net zo min als filmmakers. Spronk heeft in zijn artikel *Beelden van Mozes* bijzondere aandacht voor de gehoorde en stralende Mozes.

Lieve Teugels bespreekt in haar bijdrage *De rabbijnse uitleg van het boek Exodus in de Mechilta* een aantal voorbeelden van parabellen (*meshalim*) die te vinden zijn in de rabbijnse interpretatie van het boek Exodus. Deze meshalim hebben niet alleen een exegetische (verhelderende en verklarende), maar ook een 'homiletische' functie, in die zin dat ze theologische, filosofische en soms ook politieke boodschappen bevatten.

De predikantszoon Jan ter Pelkwijk (1769-1834) uit Zwolle schreef een verhandeling over Exodus 1-15, waarin hij uitgebreid de plagen behandelde als een natuurlijk fenomeen over langere tijd. Als politicus toonde hij ook veel interesse in de werkwijze en angst van de farao voor een verval van zijn economie. Volgens Ter Pelkwijk moesten vooral de Israëlieten door de plagen overtuigd worden van de grootheid van God. Dat alles laat *Cees Houtman* zien in *Een erudiete Zwollenaar verdiept zich in Exodus 1-15*.

De redactie is recent uitgebreid. We verwelkomen Marieke den Braber, predikant in Amersfoort, aan de VU gepromoveerd op het bijbelboek Jozua, en Piet van Midden, in het

verleden docent Hebreeuws aan de Tilburg School of Catholic Theology, die velen zullen kennen van zijn *efemeriden*. Hij is kort uit de redactie geweest, maar nu gelukkig weer terug.

Wij wensen de lezer veel lees- en studeerplezier.

Namens de redactie,
Nico Riemersma

ABSTRACTS

The Literary Structure of the Book of Exodus: A New Proposal

Nico Riemersma

In this chapter I present a new proposal on the literary structure of the book of Exodus: (A) 1:1-2:22 (Israel in slavery in Egypt) – (B) 2:23-11:10 (at the mountain of God: theophany) – (C) 12:1-15:27 (Israel's exodus out of Egypt, in the first month of the year) – (A') 16:1-18:27 (journey through the desert, in the second month after the exodus out of Egypt) – (B') 19:1-40:16 (at the mountain of God: theophany) – (C') 40:16-38 (the rearing up of the tabernacle, in the first month of the second year). I report other views of scholars on the macrostructure of the book, followed by an evaluation of their points of view. In the second part I give arguments for my delineation *of* and the relationship *between* the units. Afterwards, I justify my method of delineation. Biblical-theological conclusions follow at the end, about (a) life and death in Egypt, (b) being slaves of Pharaoh and 'slaves' of YHWH, (c) the exodus out of Egypt and the desire to go back, (d) building cities for the Pharaoh and making a tabernacle for YHWH, (e) the journey of Israel, and also the journey of God in the book: as good as absent in the beginning, but present, forwards and backwards during the journey of Israel, at the end of the book.

Moses as a 'Mediator': An Aspect of a Major Biblical Persona

Joep Dubbink

This paper intends to highlight a specific role of the literary *persona* of Moses in the book of Exodus, viz. as a Mediator. This role is often not given the attention it deserves in comparison with other more prominent roles, like that of Leader or Legislator. Moses' role as a Mediator is characterized by two aspects: his confidentiality with YHWH like no one else before or after him (Deut 34:10), and his ability to negotiate with Him for the benefit of his people. On the basis of a number of texts, the ongoing discourse between Moses and YHWH is analysed, especially focussing on texts in which the tension between the two reaches its culmination. An example is Exodus 32:7-14, in which, after the disaster of the Golden Calf, Moses outright contradicts YHWH, protests against his intentions and argues for an alternative solution.

The paper is conclude by a discussion of the question why Moses, because of a seemingly minor transgression, is not allowed to enter the Promised Land. The paper concludes with an argumentation why Moses, because of a seemingly minor transgression, isn't allowed to enter the Promised Land. It is argued that this decision, rather than as a punishment for Moses, is meant as a biblical theological scheme to confirm his unique place in the Hebrew Bible.

Bible Translation with Help of the Computer:
Exodus 3:1-15 as a Testcase

Adri van der Wal

Machine translation is a new research theme. Can the computer help translators to do their jobs faster and more consistent? A translation group of the Societas Hebraica Amstelo-damensis explored a computer-generated translation of Exodus 1-11, made with help of the materials of the Eep Talstra Centre for Bible and Computer (Amsterdam). The translation of Exodus 3:1-15 is discussed as a testcase.

The Name of God in Exodus 3:13-15:
The Meaning and Translation of אֶהְיֶה

Eric Luijten & Willien van Wieringen

How can אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה in Exodus 3:14a and אֶהְיֶה in 3:14b best be translated and what consequences can we draw from this for the interpretation and translation of YHWH in Exodus 3:15? In this article an exegete and a systematic theologian together suggest, on the basis of a close reading of the Hebrew text, translating אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה as “I am what I am” and reading אֶהְיֶה in vs 14b as a playful connection between God’s pettishly answer to Moses’ question in vs 14a for His name and the final revelation of name of God in vs 15, and draw from this the conclusion that YHWH best should be left untranslated.

The Hardening of Pharaoh’s Heart:
A Bird’s Eye or a Worm’s Eye View

Edgar Kellenberger

Exodus 1-15 is part of the history of Israel’s election and rescue. The process of hardening can also be seen in this light. A theocentric and doxological orientation becomes clear through the numerous declarations of God’s intention (most clearly in Ex 14). Church socialized people (among them also many agnostics today) are usually interested in a moral improvement of man and in his free ability to make decisions. They therefore have great difficulty with an ‘essentially un- or anethic YHWH’. But such traits of the biblical God can also be found in the New Testament (Isa 6:9 etc.) – a scandalon for today’s image of man and God! Anyone who reads the text with moral glasses must be horrified by God. One can then hardly escape the temptation to relieve God of an immoral act and, as a result, to shift all the blame onto Pharaoh, who must face his deserved punishment. But our logic of guilt and punishment misses the numerous declarations of God’s intentions (Ex 3-14). As we can see from the problematic efforts of Job’s friends, God does not need our defence and moral relief. Rather, God allows himself to be burdened in favour of a discharge from us sinners. This is most evident in the crucifixion of Jesus.

Exodus 16:
In Search of its Literary Reconstruction, Literary Composition and Theology

Eep Talstra

Chapter 16 of the book of Exodus, by its repeated changing of dialogues and partners in dialogue, confronts the reader with a complicated plot. That makes it a good test case for our discussions on method and theology. Does biblical theology require a unified textual composition as its foundation? Or can one also accept the various traces of textual history observed by historical critical studies, as a constitutive part of a text's theology? This paper takes the position that the debates between the various actors active *inside* the text should be connected to debates among readers and redactions *outside* the text, who are responsible for the text's growth and transmission. Non-priestly traditions focus on the question of *trust*: who did lead us out of Egypt and should we rely on him? Priestly traditions concentrate on the question of *identity*: pesach, sabbath and Tora. Texts such as Exodus 16, by their very complexity and inconsistency, witness a struggle of centuries with history, experience, rereading of traditions and understanding of identity. Hence biblical theology is not supposed to produce general statements on God and humans, rather it is an attempt to understand what is at stake in their common biography.

A Difficult Statement of Reasons:
Exegetical and Theological Comment on Exodus 20:5b-6

Bob Becking

The motivation of the ban on images in the Decalogue goes against the grain of the moral concepts of current readers since the idea of transgenerational retaliation do not rhyme with modern notions of individual responsibility. A linguistic analysis leads to the following translation: 'For I the LORD, your God, am a jealous god. I determine the fate of the children up to the third and fourth generation because of the guilt of the ancestry, since it hated me.' This does not solve the moral problem. After pointing out that the idea of responsibility was known and accepted in the ancient Near East, I point out that a theological reflection on this problem is necessary.

An עֶבֶד is Still Not a Slave:
A Few Thoughts on Exodus 21:1-11 and the Right not to be a Slave

Piet van Midden

In this contribution an answer is sought to the following question: Is the expression 'Hebrew slave' not a *contradictio in terminis*? The answer to that is completely yes. A man is a slave abroad with a strange people. Not in Israel. There you are, at most, a temporarily forced wage worker. The starting point in this contribution is Exodus 21:1-11, part of the Book of the

Covenant and the Mishpatīm lecture series. This is about the rights of Hebrew forced workers, not about serfs. The text therefore focuses on the end of the employment in the sabbath year. The servant may choose a form of bondage, but his wish must be very clear and must be clear from a concrete act: he has to have his ear pierced. If it concerns a sold woman, then the matrimonial law comes into effect and we find a combination of matrimonial law and property law. If she gets married, the six-year period as in the sabbath year no longer applies. However, if she is not treated according to the ‘law of the daughters’ (matrimonial law), she may leave without paying money.

The Haggadah for the Night of Passover and Some of its Theological Statements

Leon Mock

The Haggadah is one of the most printed Jewish books and is used by the different religious movements in contemporary Judaism: orthodoxy, reform, conservative, reconstructionist and renewal, although their content may (slightly) differ. In the Tenach the names Pesach and the Festival of the Unleavened Bread are used and in some texts seem to be different festivals: one on the 14th of the first month, the other from the 15th till the 21st of the month. Although not much is known about the celebration of Pesach in biblical times (the First and Second Temple Era), the texts describe two different places of celebration: around the temple and at home (esp. Ex 12). Elements of celebrating the night of Pesach in the Second Temple Era consists of the drinking of wine, singing of psalms and eating the pesach lamb. After the destruction of the temple in the year 70 by the Romans, the rabbi’s try to establish the celebration of Pesach without a temple and without the sacrifices – its most important theological message. The Haggadah plays an important role in this process since it focuses on the (ritual) telling of the story of the exodus, the eating of the *matzah* and the *maror* (bitter herbs). Parts of the content of the Haggadah possibly originates from the end of Second Temple Era, others from the first centuries CE and late antiquity, while others were added in the Middle Ages. Some other theological statements are made in the Haggadah – the focus on equality of the participants, the emphasis on God as the redeemer and the downplaying of the importance of Moses and the messiah in the process of redemption. These theological messages are possibly stated vis-à-vis competing christian interpretations of the story of the exodus, the death and resurrection of Jesus as seen in messianic perspective.

Pictures of Moses

Klaas Spronk

This article presents some answers given in the history of interpretation of the book of Exodus to the question what Moses did look like. Was he beautiful as a baby, as seems to be suggested in 2:2? Was his appearance as someone of more than human character? What does it mean that his face was ‘shining’ (34:29). Did Jerome really think that Moses had horns on his head when he translated the Hebrew with ‘cornuta’? What moment is pictured by

Michelangelo in his statue of Moses? Attention is also given to the custom to picture Moses with two beams of light on his head and to the image of Moses in movies.

The Rabbinic Exegesis of the Book of Exodus in the Mechilta:
Parables as Exegesis

Lieve Teugels

In this contribution I discuss some examples of parables (*meshalim*) that can be found in a context of midrash on the book of Exodus. I focus on two episodes in the Exodus narrative: (1) the splitting of the Sea, and (2) the recurrent lack of water in the desert. These *meshalim* share in the task of the midrash: they contribute to the clarification of the bible text. For the rabbis, clarifying the bible text is more than just explaining difficult words or other textual ambiguities, even though these often take centre stage. In addition to what we call the ‘exegetical’ function, the *meshalim*, just like the *midrashim*, also have a ‘homiletical’ function: they proffer and illustrate certain theological, philosophical, even political points of view. As common in midrash, these views are not uniform. On the contrary: the message of a midrash can be radically opposed to that of a previously quoted midrash. The form of the interpretation and the hermeneutic techniques that are used in *midrasjiem* and *mesjalim* are diverse. Nevertheless, the intended purpose of all these *meshalim* is the same: to shine a light on the multi-coloured Torah.

An Erudite Citizen of Zwolle Pores over Exodus 1-15:
Jan ter Pelkwijk (1769-1834)

Cees Houtman

In this article a specimen of Dutch Protestant exegesis from the beginning of the nineteenth century is analysed. The author is Jan ter Pelkwijk, a real *uomo universale*. In a modest book he dealt with several aspects of Exodus 1-15. He defended the thesis that the plagues which stroke Egypt, happened during a longer period, because many of them had a special relation with the natural condition of Egypt and could be dated consequently. Himself a politician, Ter Pelkwijk was very interested in the policy and considerations of the king of Egypt. According to him fear of the decline of the nation’s economy forbade the king to let go the Israelites. He further assumed that God tolerated the king’s resistance, because he wished to multiply the plagues in view of the Israelites. *They* had to be convinced of his superiority above the other gods. *They* had to be known that he was the eternal God and the Creator of the universe. Miracles were no problem for Ter Pelkwijk. The natural explanation of Israel’s crossing the sea – the wind drained away the waters (Ex 14:21) – he rejected.

AMSTERDAMSE CAHIERS

33

Exodus

In het boek Exodus klopt het hart van de Hebreeuwse Bijbel. Hier wordt duidelijk met wat voor God Israël te maken heeft. Hier wordt verhaald van grootse daden en hier worden richtlijnen gegeven die de eeuwen en vele culturele overgangen hebben doorstaan.

Tegelijkertijd stelt het de aandachtige lezer voor veel vragen. Is die God van Israël wel te doorgronden? Hoe heet Hij nu eigenlijk? Gaat Hij niet al te hard te keer tegen de koning van Egypte? Is Hij niet te hard in zijn oordeel ook naar zijn eigen volk? Zelfs Mozes had zo zijn vragen bij en aan die God.

In dit nummer van de Amsterdamse Cahiers pakken we een aantal van die vragen op. Dat gebeurt op basis van een nauwkeurige lezing van de Hebreeuwse tekst, dus ook met aandacht voor de opbouw van het boek en voor de vertaling. Daarnaast is er veel ruimte gegeven aan de geschiedenis van de uitleg, met name in de joodse traditie en ook in de kunst.

Deze bundel bevat bijdragen van Nico Riemersma, Joep Dubbink, Adri van der Wal, Eric Luijten & Willien van Wieringen, Edgar Kellenberger, Eep Talstra, Bob Becking, Piet van Midden, Leon Mock, Klaas Spronk, Lieve Teugels en Cees Houtman.

Societas Hebraica Amstelodamensis